

Marcin Hlebionek

Nieznane źródło do dziejów mennicy bydgoskiej w I połowie XVIII w.

Dzieje mennicy bydgoskiej w I połowie XVIII w. są słabo rozpoznane¹. Z okresu pomiędzy końcem XVII w. a 1750 r. posiadamy jedynie dwie wzmianki dotyczące oficyny. Pierwsza z nich to inwentarz sporządzony w 1702 r., druga natomiast to pochodząca z 1743 r. skarga notariusza bydgoskiej izby celnej przeciwko zawłaszczaniu praw do gruntu, na którym mennica była położona oraz rozkradaniu należących do zakładu narzędzi². A przecież pierwsza połowa XVIII stulecia to burzliwy okres w dziejach miasta. Ówczesne wydarzenia miały również zapewne wpływ na dzieje tutejszej mennicy. Najdotkliwsze dla Bydgoszczy były wypadki związane z wojną północną. W mieście kwaterowały bądź też przechodziły przez nie wojska saskie, szwedzkie, polskie i rosyjskie. Wiązało się to z rabunkami i nakładaniem na mieszczan kolejnych kontrybucji. Niezależnie od tego, czy mennica funkcjonowała, czy też nie, ze względu na charakter produkcji musiała wzbudzać zainteresowanie okupantów. Uspokojenia nie przyniosło zakończenie wojny północnej. Wkrótce, po śmierci króla Augusta II w 1733 r., wybuchł kolejny konflikt zbrojny. Przeciw sobie stanęli pretendenci do korony polskiej: Stanisław Leszczyński i saski książę elektor Fryderyk August II. I tym razem Bydgoszcz stała się areną walk między zwolennikami obu monarchów, a przez miasto ponownie przechodziły różne wojska. Mimo że konflikt ten zakończył się stosunkowo szybko

¹ W. Garbaczewski, „*Mennica bydgoska*” Mariana Gumowskiego – pół wieku później, [w:] M. Gumowski, *Mennica bydgoska. Reedycja wydania z 1955 roku*, Bydgoszcz 2005, s. 17-18; idem, *Mennica bydgoska – kalendarium*, „Kronika Bydgoska” 2005, t. XXVII, s. 93-94.

² J. Waluszewska, *Inwentarz mennicy bydgoskiej z 1702 r.*, „Prace Komisji Historii BTN”, seria C, nr 4, t. III, 1966, s. 126-134; W. Garbaczewski, *Mennica bydgoska – kalendarium...*, s. 94.

zwycięstwem Fryderyka Augusta, który po koronacji na władcę Polski przyjął imię Augusta III, w mieście pozostał oddział saski mający pilnować żup³.

Ów przydługi wstęp miał uświadomić Czytelnikowi, że właśnie wówczas mennica bydgoska, w inwentarzu z 1702 r. prezentująca się jeszcze całkiem dobrze, mogła doznać na tyle znaczących uszczerbków, że jej ponowne uruchomienie było po prostu nieopłacalne. Stąd też już w latach sześćdziesiątych tego stulecia podjęto próby odzyskania znajdujących się na zajmowanym przez nią terenie pozostałości kruszcu, a w 1765 r. odesłano ostatnie znajdujące się w zakładzie narzędzia do Warszawy, zaś w opuszczonych budynkach osiedlono komorników⁴.

W księgach grodzkich bydgoskich, przechowywanych obecnie w Archiwum Państwowym w Poznaniu, znajduje się ciekawe źródło, pozwalające rzucić nieco światła na ten okres dziejów oficyny⁵. Jest to spis rzeczy żelaznych, które znajdowały się w pomieszczeniach mennicy w 1729 r. Co prawda sam tekst nie został opatrzony datą, ale na taką jego datację pozwala umieszczenie go wśród opisów czynności prawnych dokonywanych przed sądem grodzkim właśnie w tym roku. Od razu podkreślić trzeba, że jest to dokument specyficzny, skupiający się tylko na niektórych elementach wyposażenia zakładu. Niemniej zawarte w nim informacje pozwalają z pewnym prawdopodobieństwem określić również stan zabudowań, a także wskazać okoliczności, w których doszło do ich dewastacji.

W związku z tym ostatnim zagadnieniem niezwykle istotne są sformułowania zawarte w nagłówku źródła. Informują one o rabunkach szwedzkich i moskiewskich (rosyjskich), którym miała wcześniej ulec mennica. Wojska szwedzkie stacjonowały w Bydgoszczy w latach 1703-1709, z tym że przekazy o dokonywanych przez nich rabunkach pochodzą z roku 1706, kiedy to została okradziona biblioteka jezuicka, a także z lat 1707-1709⁶. Nie będzie chyba dużym błędem, jeżeli przyjmiemy, że do zniszczenia oficyny przez szwedzkich okupantów doszło właśnie w tym okresie, choć nie można jednoznacznie wykluczyć, że stało się to nieco wcześniej. Z kolei informacje o pobycie w Bydgoszczy wojsk rosyjskich pochodzą z lat 1710 i 1714⁷. I tym razem, z dużym prawdopodobieństwem, na te właśnie lata możemy położyć kolejne zniszczenia zakładu. Jednak znów nie można jednoznacznie wykluczyć, że do owych zniszczeń doszło w innych latach.

³ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 185-194.

⁴ W. Garbaczewski, *Mennica bydgoska – kalendarium...*, s. 94-95.

⁵ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, mikrofilm nr 1353395.

⁶ F. Mincer, op. cit., s. 185-188.

⁷ Ibidem, s. 188-190.

Dalsze informacje, przekazywane przez interesujące nas źródło, dotyczą przede wszystkim ruchomych narzędzi mennicznych znajdujących się na wyposażeniu oficyny. Większość z nich zgromadzona została w budynku skarbnicy, zwanej niekiedy dworkiem, będącej jednocześnie mieszkaniem probierza⁸. Zapewne miało to zapobiec ich wykradaniu w okresie po zaprzestaniu produkcji. Jak wynika z inwentarza z 1684 r., część z przedmiotów wymienianych w spisie z 1729 r. znajdowała się w skarbnicy już w końcu XVII w.⁹ Inwentarz owych żelaznych ruchomości uzupełnia w pewnym stopniu informacje o przedmiotach złożonych w skarbnicy. Dowiadujemy się zeń choćby o zawartości obu skrzyń wzmiankowanych lakonicznie w inwentarzu z 1684 r., które według naszego spisu zawierać miały cywarki (inwentarz z 1702 r. opisuje jedynie zawartość jednej z nich¹⁰). Porównanie spisów zawartości skarbnicy z 1702 i 1729 r. pokazuje, że zniknęły stamtąd złożone tam wcześniej stemple mennicze¹¹. Niewykluczone, że padły one łupem rabusiów¹². Widoczne są także inne ubytki w zestawieniu ze stanem z 1702 r. Znacznie bardziej lakoniczne są dane dotyczące wyposażenia innych zabudowań (kuźni, kamienicy, pręgarni¹³), bowiem według naszego spisu pozostały tam jedynie trwale osadzone urządzenia, ewentualnie trudne do transportu ich części, oraz metalowe elementy konstrukcji budynków. Istotniejsza jest informacja, że z pięciu wzmiankowanych jeszcze w 1702 r. pras, znajdujących się w pręgarni, pozostały tylko cztery¹⁴.

Pewne sformułowania, znajdujące się w owym źródle, pozwalają na podjęcie próby oceny stanu budynków mennicy. Świadczyć może o tym fakt, że w skarbnicy, oprócz narzędzi, zgromadzono 21 metalowych elementów, w tym konstrukcyjnych, wspólnie opisanych jako *żelastwa od muru kawałki różne i ankry*. Z innych wzmianek wynika, że z okiem w pręgarni i kamienicy

⁸ Położenie zabudowań na terenie mennicy rekonstruuje M. Obremski. Zob. idem, *Mennica bydgoska. Rekonstrukcja i współczesne zagospodarowanie*, [w:] *400 lecie mennicy bydgoskiej 1594-1994. Referaty z sesji numizmatycznej 23 września 1994*, Bydgoszcz 1994, s. 29.

⁹ Fakt zabezpieczenia w budynku skarbnicy części narzędzi wynika z treści inwentarza z 1702 r. Zob. B. Pietroń, *Wyposażenie mennicy bydgoskiej w II połowie XVIII w.*, [w:] *400 lecie mennicy...*, s. 92; idem, *Nieznany inwentarz mennicy bydgoskiej 24 października 1684 r.*, [w:] *Dzieje pieniądza i bankowości regionu kujawsko-pomorskiego. Stan i perspektywy badań*, red. W. Garbaczewski i R. Kabaciński, Bydgoszcz 2006, s. 61-62.

¹⁰ J. Waluszewska, op. cit., s. 132.

¹¹ B. Pietroń, *Wyposażenie...*, s. 92.

¹² Być może właśnie w ten sposób kilka z nich trafiło do czeskiej Jihlavy. Zob. M. Hlebionek, „Bydgoskie” stemple mennicze w zbiorach archiwum w Jihlavie, [w:] *Dzieje pieniądza...*, s. 63-65.

¹³ W sprawie położenia i funkcji tych budynków zob. M. Obremski, op. cit., s. 29.

¹⁴ J. Waluszewska, op. cit.; B. Pietroń, *Wyposażenie...*, s. 92.

powyrywano nawet żelazne pręty. Może to wskazywać, że dewastacje związane z rabunkami mennicy dokonanyymi przez Szwedów i Rosjan były znaczące.

Kończąc, trzeba zauważyć, że wraz z wcześniejszym porządkowaniem wyposażenia mennicy mógł powstać inny inwentarz. Być może w nieprzebadanych dotąd źródłach zachowały się jego odpisy. Ponadto, zapewne w tym samym 1729 r., 28 czerwca (*feria tertia, in vigilia festi sanctorum Petri et Pauli*), dokonano inwentaryzacji „różnych rzeczy” znajdujących się w bydgoskiej oficynie¹⁵. Informuje o tym umieszczony w tej samej księdze grodzkiej nagłówek, pozbawiony niestety kontynuacji. Wiemy jedynie, że lustratorami byli mieszczanin Jan Kozborski oraz szlachcic – niejaki Jan Rudnicki. Wskazówki te pozwalają zweryfikować nazbyt chyba pesymistyczne stwierdzenia badaczy uznających, że trudno spodziewać się źródeł pozwalających wzbogacić naszą wiedzę co do ostatnich lat funkcjonowania bydgoskiej oficyny¹⁶. Prawdopodobnie źródła takie istnieją, są jednak na tyle rozproszone, że odnalezienie ich będzie wymagało znacznego wysiłku.

Podstawą poniższej edycji stał się mikrofilm znajdujący się w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy. Przy opisie edytorskim źródła uwzględniono zmiany w układzie ksiąg grodzkich bydgoskich w okresie po sporządzeniu mikrofilmu. Tekst *Spisu...* przygotowano do druku, wykorzystując *Instrukcję wydawniczą dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.* opracowaną przez K. Lepszego¹⁷.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, mikrofilm nr 1353395, k. 59.

¹⁶ W. Garbaczewski, „*Mennica bydgoska*”..., s. 17.

¹⁷ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.*, oprac. K. Lepszy, Warszawa 1963.

Bydgoszcz, bdd 1729

Spis urządzeń metalowych znajdujących się na terenie mennicy bydgoskiej

Or. Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Bydgoszczy, *Relacje, protocollon 1729-1731*, sygn. Bydgoszcz Gr. 87.

Kop. Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, mikrofilm nr 1353395.

k. 56

Rzeczy żelazne do mennicy bydgoskiej należące i inne w skarbcu znajdujące się pozostałe od rabunku szwedzkiego i moskiewskiego, jako to naprzód:

Jedne skrzynię podługowatą z wiekiem [!] wypukłym, w żelazo obitą z warkami¹ mosiężnymi i żelaznymi tudzież różnymi żelazami, zapieczętowaną Item² drugą skrzynię także żelazem obitą, z kotłami, durszlakami³, warkami żelaznymi i różnymi//
żelazami do mienicy(!) należącemi(!) zapieczętowaną.

Leżące zaś gołkiem⁴ rzeczy żelazne:

jedne wagę wielką z szalami blachą obitemi i łańcuchami żelaznymi
drugą wagę mniejszą z szalami koprowemi alias miedzianemi,
kluczy⁵ wielkich pięć, cztery z kulami ołowianemi: trzy których to znajdują się ołowie porąbane, a
jeden z kulami żelaznymi,
kocioł koprowy jeden alias miedziany wielki z uchami dwiema,
sagan miedziany jeden cale zły,

¹ Wark, cywarek: element maszyny służącej do walcowania kruszcu.

² Item: łac. też, także.

³ Durszlak: tu zapewne – narzędzie ślusarskie do robienia otworów w żelazie, względnie przyrząd do cedzenia. Zob. *Durszlak, A. de Vincenz, G. Hentschel, Das Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache. Göttingen, Oldenburg Elektronische Ausgabe*, <http://www.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/polnisch/durszlak.pdf> (dostęp: 13.07.2011).

⁴ Gołkiem: tu – bez opakowania, poza skrzyniami.

⁵ Według inwentarza z 1684 r. kluczami nazywano elementy pras mennicznych. B. Pietroń, *Nieznany inwentarz mennicy bydgoskiej 24 października 1684 r.*, [w:] *Dzieje pieniądza i bankowości regionu kujawsko-pomorskiego. Stan i perspektywy badań*, red. W. Garbaczewski i R. Kabaciński, Bydgoszcz 2006, s. 59.

moździerz żelazny jeden;
 piecyk żelazny dobry jeden, drugi cale⁶ zepsowany, zły;
 ryff⁷ żelaznych z kół wodnych osiemnaście;
 Item powiększych[?] cztery^a
 Item obręczy wielkich żelaznych trzy, a czwarta zła rozerwana połowica jej
 jest tylko większa, wideł żelaznych dwoje;
 kleszczy żelaznych troje;
 łyżek żelaznych pięć, dużo od rdzy nadpsowanych;
 łopatę jedną żelazną rdzą zepsuta;
 kosiorok⁸ żelaznych dwa;
 wilki⁹ żelazne cztery;
 drybinek¹⁰ zepsowany pod kocioł jeden
 obręczy pod kocioł płaskich dwie;
 krzyżów żelaznych jedenaście; z których jeden na kształt walcu;
 walców żelaznych cztery;
 Item walce male dwa ad instar¹¹ hakow;
 krzyże płaskie cztery,
 warków żelaznych dziesięć;
 szroby(!) trzy^b;
 żaga alias piła złamana jedna;
 sworzeń jeden żelazny;

s. 56v

kun od wozowni żelazem obita jedne;
 Beczka obręczami obita żelaznemi z dwiema walcami żelaznemi;

⁶ Cale: całkowicie, w całości, zob. *Słownik polszczyzny XVI w.*, t. VI, red. S. Bąk i in., Wrocław 1968, s. 114.

⁷ Ryffa (ryfa): żelazna opaska służąca do mocowania dyszla, koła itp. Zob. *Ryfa*, [w:] A. de Vincenz, G. Hentschel, op. cit., <http://www.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/polnisch/ryfa.pdf> (dostęp: 13.07.2011 r.).

^a Następuje przekreślony wyraz, który można czytać jako *aby* lub *czy*.

⁸ Kosior, koszur: pogrzebacz. Zob. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Myenowa, t. XI, Wrocław 1978, s. 3.

⁹ Wilk (wilk żelazny): uchwyt, na którym w komiku lub nad innym paleniskiem wieszano garnki bądź kotły. Zob. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. VI, Warszawa 1814, s. 237.

¹⁰ Drybinek, drybanek: żelazny trójnóg służący za podstawę do garnków. Zob. *Drybanek*, [w:] A. de Vincenz, G. Hentschel, op. cit., <http://www.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/polnisch/drybanek.pdf> (dostęp: 13.07.2011).

¹¹ Ad instar: na kształt.

^b Następuje fragment wykreślony i nieczytelny.

żelastwa od muru kawałków różnych i z ankrami¹² rachując dwadzieścia i jedna sztuka;
 Pręt od kamienicy żelazny jeden;
 Miech kowalski jeden;
 Kowadło jedno;
 Szparog¹³ jeden;
 Tyglów do topienia srebra glinianych dwanaście

W kuźni znajdujące^e się rzeczy
 jedna ankra w kominie wmurowana, dwa pręty w oknach żelazne decetero¹⁴
 nic się nieznajduje oprócz samego budynku

W kamienicy¹⁵ znajdują się rzeczy
 Tyglów glinianych od topienia srebra dwadzieścia i dwa i trzy także tygle
 potłuczone

W pręgarni¹⁶ znajdujące się rzeczy
 Trzy prasze(!) żelazne w ziemię wkopane, czwarta zepsowana, i koła cztery,
 trzy z więcierzami żelaznymi a czwarte bez więcierza;
 Warsztat [...]d ze śrobą rozebrany;
 drzwi stare żelazne, prętów siedmiu brakuje w oknach żelaznych;

Quibus reris visis et comparatis rursus scrinia suprascripta res visas in se
 continentia oceluserunt *et sigilla Thesauri parvos obsigilaverunt*^e et in
 eodem loco reliquerunt. De quo p[re]sentem fecerunt relationem [...]f.

¹² Ankra: kłamra do spinania murów lub elementów dekarских bądź konstrukcji drewnianych. Zob. *Bankajza*, [w:] A. de Vincenz, G. Hentschel, op. cit., <http://www.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/polnisch/bankajza.pdf> (dostęp: 13.07.2011 r.); S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I, cz. I, Warszawa 1807, s. 20.

¹³ Szparog (szperunk), w budownictwie: poprzeczna podpora, zastrzał. Zob. *Szperunk*, [w:] A. de Vincenz, G. Hentschel, op. cit., <http://www.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/polnisch/szperunk2.pdf> (dostęp: 13.07.2011 r.).

^e Końcówka wyrazu (-ce) nadpisana.

¹⁴ De cetero: ponadto.

¹⁵ Kamienica, zob. Wstęp, przyp. 13.

¹⁶ Pręgarnia, zob. Wstęp, przyp. 13.

^d Fragment zamazany.

^e Fragment zaznaczony kursywą nadpisany nad wierszem.

^f Fragment nieczytelny.

Summary

The Bydgoszcz borough books, presently kept in the State Archive in Poznań, feature an interesting source concerning the history of the Bydgoszcz mint in the first half of the 18th century. This is a list of iron objects located in the rooms of this plant in ca. 1729. Thanks to the data contained in this text, one can also specify with a certain probability the state of the mint facilities and indicate the circumstances, under which the mint was devastated. This source completes information on the history of the Bydgoszcz mint in the first half of the 18th century; only several sources concerning this institution dating back to this period have been preserved.